

Instandhouding van historische graftekens van ijzer, kunststeen en hout

De meeste graftekens zijn gemaakt van natuursteen. Brochure nummer 18 is daarom in zijn geheel gewijd aan natuurstenen graftekens en de mogelijkheden van herstel. Deze brochure vraagt aandacht voor de instandhouding van de verscheidenheid aan vormen en materialen van ijzer, kunststeen en hout en zal ingaan op oorzaken van schade en mogelijkheden tot instandhouding.

WAAROM BESTEEDT DE RDMZ OOK AANDACHT AAN DE INSTANDHOUDING VAN DEZE BEPERKT VOORKOMENDE SOORTEN GRAFTEKENS?

Naast natuursteen is ook ijzer gebruikt voor zowel graftekens als voor omheiningen van begraafplaatsen, kerkhoven en de graven zelf. Graftekens kunnen ook zijn gemetseld of als monoliet in kunststeen zijn uitgevoerd. Van de houten graftekens zijn er nog maar enkele over; zij zijn daardoor uniek geworden. Verder is brons, koper, zink, porselein, glas en email gebruikt, vaak als onderdeel van graftekens. De variatie aan gebruikte materialen in relatie tot specifieke materiaal-eigenschappen en de daaraan gerelateerde vorm, maakt ze bijzonder naast de vele natuurstenen graftekens. Het geheel aan verschillende soorten graftekens vormt ook een weerslag van de grafcultuur in relatie tot de tijd waarin het grafteken tot stand is gekomen. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de klassiek vormgegeven, aan de oudheid ontleende graftekens die uit gegoten ijzeren onderdelen zijn samengesteld. De toename van het gebruik van cement aan het begin van

De gietijzeren zandloper is een detail van het gietijzeren grafmonument zoals afgebeeld op de achterpagina

de 20ste eeuw is ook merkbaar. Een grote mate van vakmanschap manifesteert zich soms in onaanzienlijk lijkende details. Al die waarden dragen bij aan de historische kwaliteit van een begraafplaats of kerkhof.

Gietijzeren grafmonumenten in een voor dat materiaal geëigende vormgeving

Ijzeren hekwerken domineren deze begraafplaats

Doodshoofd met gekruiste beenderen als symbool van de kortstondigheid van het leven en de betrekkelijkheid van alle aardse bezit

Vlinder, symbool van de onsterfelijke ziel

Staatbijtende slang, symbool van de eeuwigheid

Palmet, een ornament dat meestal een nok of top bekroont

HISTORISCHE ASPECTEN EN HET GEBRUIK VAN DE VOORKOMENDE MATERIALEN

Ijzer

Het gebruik van ijzer in al zijn verschijningsvormen neemt vanaf het eind van de Middeleeuwen geleidelijk toe doordat productieprocessen verbeteren en nieuwe vormen van productie worden ontwikkeld. Vanaf de industriële revolutie in de 19de eeuw komt deze ontwikkeling in een stroomversnelling. Ijzer wordt niet langer alleen gebruikt voor zaken als hekwerken en verankeringen, maar ook voor machineonderdelen en vanaf het eind van de 19de eeuw ook voor constructieve en decoratieve bouwelementen.

Op en rondom begraafplaatsen en kerkhoven wordt vanaf de 19de eeuw in toenemende mate gebruikgemaakt van ijzer. Niet alleen de begraafplaats of het kerkhof wordt omheind met giet- en smeedijzeren hekwerken, maar ook de grafplaatsen met veelal natuurstenen graftekens worden ermee omgeven. Hekwerk bestaat in het algemeen uit smeed- of gietijzeren staanders of balusters met daartussen het 'tussenwerk': het eigenlijke hek. Het tussenwerk kan zowel door smeden als gieten zijn vormgegeven. Het kan zijn opgebouwd uit verschillende gesmede en gegoten elementen of is in zijn geheel gegoten. Een soberder vorm voor het omgeven van een graf zijn hekpalen waartussen ijzeren kettingen zijn gehangen. Vanaf het eind van de 19de eeuw wordt meer en meer gebruikgemaakt van staafijzer. De term stafwerk wordt in plaats van staafijzer ook gehanteerd, omdat de stalen standaardproducten voornamelijk uit staven van verschillend profiel bestaan.

Minder voorkomend zijn graftekens die nagenoeg geheel uit gietijzer zijn vervaardigd. Deze grafmonumenten zijn globaal onder te verdelen in vlakke tekens, zowel liggend als staand, en meer ruimtelijk vormgegeven objecten.

De eerste liggende graftekens lijken wat het ontwerp betreft op hardstenen zerken. Men gebruikt het nieuwe materiaal om sneller en goedkoper een oude en bekende vorm te imiteren. Een voorbeeld daarvan uit 1756 is nog aanwezig in de Hervormde Kerk van Waardenburg. Met de productie van staande tekens, waaronder kruis- en obeliskvormige, lijkt zich aarzelend een nieuwe vorm voor het grafteken te ontwikkelen. Veel vormen blijft men echter ontleen aan de natuurstenen graftekens.

In de groep van ruimtelijk gevormde gietijzeren graftekens nemen aan de oudheid ontleende klassieke vormen een belangrijke plaats in, zoals een tempeltje of obelisk, maar ook vormen die aan een tombe refereren, komen voor. Veelal zijn die graftekens bekroond met een vaas of kruis. Ook aan de oudheid ontleende ornamenten worden aangetroffen, zoals urn of acroterie in de vorm van een palmet of sinx. Daarnaast komen ook symbolen van eer en roem, dood en vergankelijkheid voor. Lauwerkransen zijn het symbool van onvergankelijkheid en eeuwig leven, overwinning, roem en eerbetoon. De gevleugelde zandloper duidt op de kortstondigheid van het leven en het gestadig naderen van het stervensuur. Een neergehouden toorts of gedooft fakkelt symboliseert het gedooft leven. Naast deze symbolen zijn er typisch christelijke tekens, zoals anker, kruis en opengeslagen bijbel. De Davidster is kenmerkend voor een joods graf.

De weerslag van alle in de loop van de tijd gebruikte vormen, constructies en ijzerkwaliteiten vinden we terug op de begraafplaatsen en kerkhoven, omdat ze daar de kans krijgen bijna ongestoord te verouderen. De instandhouding van die bijzondere graftekens is niet alleen een bijdrage aan het vastleggen van de geschiedenis van de grafcultuur uit een bepaalde periode, maar laat tevens iets zien van de technische ontwikkeling van de ijzerproductie in de loop van de tijd.

Gietijzeren olielampje als symbool van het eeuwige licht

Graftekens in gebakken steen

De baksteenconstructie als onderdeel of hulpconstructie van natuurstenen graftekens is van oudsher bekend. Als zelfstandig grafmonument komen bakstenen graftekens ongeveer vanaf de twintiger jaren van de twintigste eeuw voor. De aard van de constructie sluit complexe vormen uit. De zakelijke vormgeving loopt duidelijk parallel met de toen heersende stroming in de architectuur.

Keramische graftekens

Het gebruik van keramische elementen als technisch afdekkend of bekledend deel van de constructie of als architectuurondersteunend deel is ook tot die architectuuropvatting te herleiden.

Het gebruik van terracotta stamt uit de oudheid. Op begraafplaatsen en kerkhoven komt het hoofdzakelijk als sierend of architectonisch element voor: als vaas, urn of zelfs als klassiek beeld op dito voetstuk. In kleinere vorm worden wel kapitelen, maar ook acroteriën aangetroffen als sierend deel van een grafmonument. Nauwelijks opvallend, omdat die onderdelen geschilderd kunnen zijn. In de 19de eeuw beleeft de terracotta-industrie een heropleving. Voor de bouw worden dan standaardelementen geproduceerd, zoals complete frieslijsten, kapitelen, balkonconsoles en vensterbekroningen. De weerslag van die productie is voor een deel op begraafplaatsen en kerkhoven terug te vinden.

Gegoten kunststenen graftekens

In het begin van de 19de eeuw experimenteert men al met het maken van kunststeen door het mengen van kalk, tras en zand, maar ook stukjes baksteen en kiezel als verschrallingsmiddel ter beperking van de krimp. Het geheel wordt in mallen of in een bekisting gestort, na verharding is het kunststenen object gereed voor toepassing. Met de uitvinding van Portlandcement wordt de productie van kunststeen enigermate vereenvoudigd.

In Nederland neemt de productie van kunststenen bouwelementen toe nadat de eerste cementfabrieken in het midden van de 19de eeuw zijn opgericht.

Bouwhistorisch onderzoek laat zien dat veel kunststenen bouwelementen werden geproduceerd als vervanger van natuurstenen bouwonderdelen. De economische factor zal daarbij een belangrijke rol hebben gespeeld. De weerslag van die nieuwe productietechniek is op begraafplaatsen en kerkhoven in bescheidener vorm terug te vinden. Kunststenen engelen en beelden zijn de meest tot de verbeelding sprekende vormen.

Analoog aan natuurstenen vormen werden liggende en staande kunststenen graftekens gemaakt. Meestal bestaan die uit een al dan niet gewapende kunststenen kern die met natuursteenkorrels is afgewerkt. Terrazzo of granito graftekens worden incidenteel ook aangetroffen. Een techniek en materiaalkeuze die zich eigenlijk niet goed leent voor buitentoepassing wegens het vorstgevoelige karakter.

Houten graftekens

Het gebruik van houten graftekens is van alle eeuwen. Ze zijn slechts incidenteel bewaard gebleven. Wanneer in tijden van nood veel begravingen plaats moesten vinden, werd gebruikgemaakt van hout omdat dat meestal direct voorhanden was. Maar ook de verwerking van het hout en het eventueel bewerken, kon eenvoudig en snel plaatsvinden.

De kosten van een houten grafteken zijn aanmerkelijk lager dan die van een stenen exemplaar. Houten graftekens worden gekenmerkt door hun eenvoud. Een brede plank is de meest eenvoudige vorm naast de bekende kruisvorm. Soms is zowel de staande plank als het kruis met een zadeldakje tegen inwatering afgedekt, daaroverheen werd ook wel een loodslab bevestigd. Het hout is gelakt of geschilderd. Een geschilderd grafscript compleetert het geheel. Soms is deze tekst ingekerfd met een guts en vervolgens geschilderd.

Ook deze houten graftekens leveren een bijdrage aan de verscheidenheid van graftekens op begraafplaatsen en kerkhoven.

Eenvoudig grafteken van geëngobeerde baksteen en terracotta tegel

Kunststenen grafteken met glazen tekstplaat

Eenvoudig houten grafteken met zinken tekstplaat

Acroterie, een overboeks te plaatsen ornament

Bronzen plaquette in (ongevoegd) bakstenen grafteken

Lege zinken graftrommel zonder glazen deksel

Smeedijzeren hekwerk

Het gebruik van brons, koper, zink, porselein, glas en email aan graftekens

Deze materialen komen vooral in de detaillering voor: bronzen lettertekens op een natuurstenen zerk, een koperen gedenkplaat op een bakstenen grafopstand, een zinken trommel die een tuil kunstbloemen bevat, een porseleinen crucifix op een staand kruisteken of een geëmailleerd portret.

Brons en koper zijn materialen die al enige eeuwen voorkomen als deel van een grafteken. Bronzen plaquettes en koperen tekstborden zijn de meest bekende voorbeelden. Maar ook siert menig bronzen lauwerkrans een natuurstenen graftombe of grafkapel.

Zink, porselein en glas als sierend element zijn materialen die kenmerkend zijn voor de grafcultuur van de 19de eeuw. Zinken graftrommels waarin porseleinen portretten en bloemen onder een glazen deksel zijn opgeborgen, worden steeds zeldzamer. Zink komt ook incidenteel voor als tekstplaat op een grafteken en in technische zin samen met lood als afdekking op een tombe of grafkapel. De toepassing van zinken afdekkingen komt rond het midden van de 19de eeuw wat meer in gebruik. Zwart glazen platen met vergulde grafinscripties lijken kenmerkend te zijn voor het begin van de 20ste eeuw. Geëmailleerde ijzeren portretten en foto's op porseleinen plaquettes laten het beeld voortbestaan van de betrokken overledene, veelal zijn die op een staand teken gemonteerd.

NATUURLIJKE VERWERING, SCHADE EN HERSTEL VAN GRAFTEKENS

Ijzeren graftekens en hekken

Onbeschermde ijzeren graftekens en hekwerken worden als gevolg van het klimaat permanent bedreigd door corrosie. Nauwkeurige inspectie van het ijzer – de vorm, de afmeting, de constructiewijze en de wijze waarop de aantasting plaatsvindt – maakt het mogelijk de soort ijzer nader te benoemen. Dat is belangrijk omdat elke ijzer- of staalsoort een specifieke instandhouding of reparatietechniek vraagt.

Voor alle soorten is het daarentegen evident dat een beschermende laag op het ijzer een belangrijke voorwaarde is voor het behoud van het ijzeren grafteken of hekwerk. Om de herkenbaarheid te bevorderen, zal hierna kort op de verschillende soorten worden ingegaan.

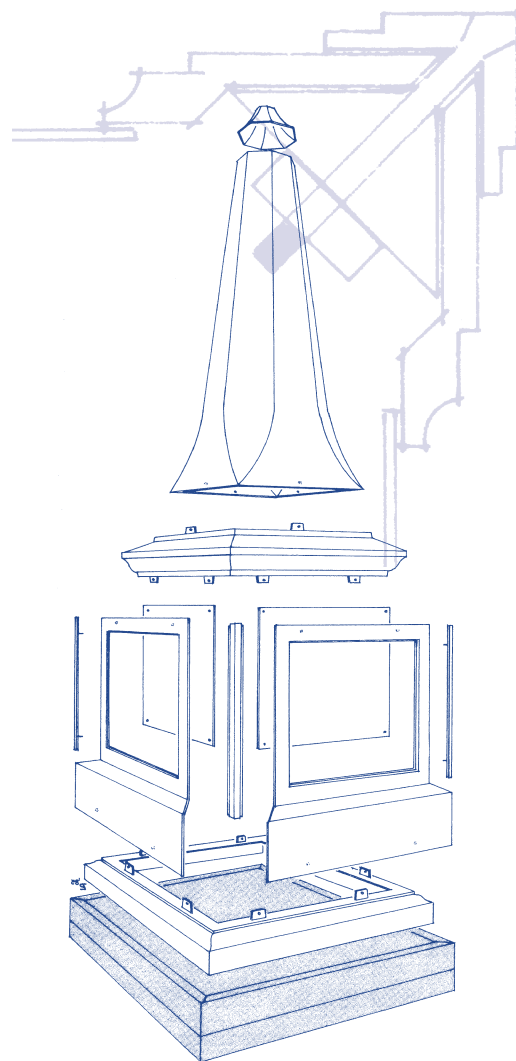
Smeedijzer Smeedijzer is wat de textuur betreft te herkennen aan het gesmede, gehamerde, niet vlakke en onregelmatige oppervlak. De afmetingen van stijlen en regels in hekwerken zijn vaak wat zwaarder dan bij stafijzer. Ornamenten kunnen zich van elkaar onderscheiden, afhankelijk van de wijze van smeden. Vrij uit de hand gesmeed of via een vorm. Bij roestend smeedijzer wordt in een bepaald stadium zichtbaar dat het materiaal laagsgewijs uit elkaar wordt gedrukt. Het ijzer zwelt, de afmeting wordt groter.

Wanneer herstel plaats moet vinden, is het vaak nodig alle onderdelen uit elkaar te nemen en deze te reinigen door stralen. Wanneer delen ontbreken, kunnen die opnieuw aangesmeed, geklonken of door middel van bouten bevestigd worden. De te hanteren verbindingstechniek wordt in feite door het bestaande werk gedictieerd. Lassen is in sommige gevallen mogelijk. Na het constructieve herstel behoren alle delen ontvet te worden en van een afwerksysteem te worden voorzien. Door voorafgaand aan het herstel kleuronderzoek te doen, kan zorg gedragen worden voor een verantwoorde kleurstelling van het herstelde grafteken (zie ook RDMZ info Restauratie en Beheer nr. 32 Instandhouding van smeedijzer in het exterieur).

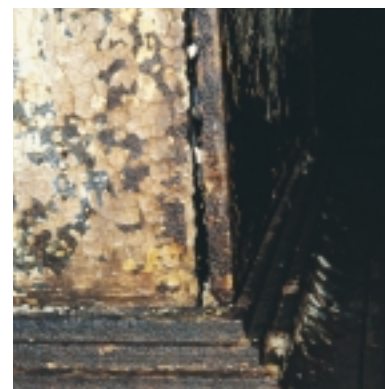
Gietijzer Gietijzer is wat textuur betreft te herkennen aan de egale giethuid en het licht korrelige oppervlak. Plastische vormen zijn kenmerkend voor gietijzer, maar ook de grote afmeting van bijvoorbeeld platen wijst duidelijk op gietijzer. De aanwezigheid van gietnaden kan ook helpen om de soort ijzer te bepalen. Bij balusters in een hekwerk is weer het repeterende effect van de serieproductie goed te zien. Gietijzer leent zich goed voor serieproductie. Roestend gietijzer laat een in alle richtingen gelijkmatige aantasting zien waarbij een dichtere corrosiestructuur waarneembaar is. Gietijzer is beter tegen roest bestand dan smeedijzer. Toch ontstaat schade aan gietijzeren grafmonumenten niet als gevolg van het roestende gietijzer, maar als gevolg van de roestende ijzeren hulpconstructie die zich in het grafteken bevindt. Deze roestende hulpconstructie kan door de volumetoename het gietijzer onder zodanige spanning plaatsen dat het breekt. Ook in zo'n situatie zal het grafteken uiteen genomen moeten worden. De hulpconstructie kan hersteld worden. Het gebroken gietijzer kan met speciale las elektroden worden gelast. Het gietijzer moet echter wel worden voorverwarmd en langzaam worden afgekoeld. Na dat herstel behoort het geheel ontvet te worden en van een afwerking te worden voorzien. Op gietijzeren graftekens worden vaak historische kleurige afwerkingen aangetroffen. Nadere analyse daarvan kan helpen bij het bepalen van de kleur(en) waarin het grafteken afgewerkt kan worden.

Staf- of stafijzer Daaronder worden lange, klein gedimensioneerde staven verstaan die aan vier zijden zijn gewalst. Tot stafijzer worden gerekend: vierkant-, zeskant-, achtkant-, rond-, en halfrondijzer. Het rechthoekige stripijzer behoort ook tot het stafijzer. Stafijzer is eigenlijk niet de juiste naam, staafstaal zou geleid op de productiewijze een betere naam zijn. Doordat het materiaal werd gewalst, is de textuur strak en de vorm kantig. Van deze staalproducten is bij het maken van hekwerken in de 19de en vroeg-20ste eeuw op grote schaal gebruikgemaakt. Gietijzeren onderdelen maken vaak deel uit van het hek van stafijzer in de vorm van bekroninkjes op hoofd- en tussenbalusters en ook op hekspijlen van stafwerk.

Staf- of stafijzer kent een homogener corrosiestructuur die meer vergelijkbaar is met gietijzer dan met smeedijzer. Van die drie soorten is staf- of stafijzer echter het meest roestgevoelig. Bij herstel van hekwerken is het in tegenstelling tot smeedijzeren hekwerken niet altijd nodig het werk uiteen te nemen. Vaak kan volstaan worden met ontroesten en daarna conserverend behandelen.

Opbouw en constructie van een gietijzeren grafmonument te Noorddijk (tekening architectenbureau O.V.T. te Groningen, Peter Zomerdijk)

Detail van gietijzeren voetstuk met geschilderde, gietijzeren plaat die door corrosie van de ijzeren binnenconstructie onder spanning staat

Beschadigd, betegeld grafteken met in scherven uiteengevallen glazen tekstplaat

Detail van de roestende bevestiging van de eertijds aanwezige glazen tekstplaat

Bronzen plaquette. Afstromende corrosieproducten en algvorming veroorzaken verkleuring van de natuursteen

Gemetselde graftekens en terracotta

Gemetselde graftekens vertonen schadevormen die kenmerkend zijn voor baksteen. Vorstschade is de meest desastreuze schadevorm. Een bakstenen grafteken is dan ook zeer kwetsbaar. In de brochures Restauratie en beheer nummer 2, 4, 5 en 8 zijn de achtergronden van de verwerking en schade aan metselwerk en het herstel daarvan behandeld. Bakstenen graftekens zijn ook wel bekleed met keramische tegels. Dit bouw materiaal blijkt in veel gevallen de tand des tijds redelijk te doorstaan.

Terracotta, dat veelal in ondersteunende of sierende zin is toegepast, is duurzaam. Het enige probleem kan soms zijn dat het als gevolg van externe druk- of trekspanning is gebroken. IJzeren bevestigingsmiddelen of ankertjes zijn meestal de oorzaak. Verwijderen van het ijzer en lijmen is dan een oplossing. Zelfs dat is vaak niet nodig: een staande naad kan soms gewoon met wat fijnkorrelige specie worden dichtgezet. Een kleurige afwerklaag kan vervolgens de naad aan het oog onttrekken. Wanneer het werk niet is geschilderd, kan de voegspecie op kleur worden gebracht.

Gegoten kunststenen graftekens

Kunststenen graftekens bestaan meestal uit een gegoten kern en een oppervlakteafwerking. De kern kan gewapend zijn. Vaak is dat het geval bij een groter volume, omdat gewapende kunststenen bouwmaterialen beter bestand zijn tegen trekkrachten. De wapening kan bij onvoldoende dekking gaan roesten; dat leidt tot het uiteendrukken van de kunststeen. In dat geval kan herstel plaatsvinden zoals gebeurt bij betonconstructies, namelijk de roestende wapening vrij leggen, ontroesten, wapening conserveren en reparatiespecie opbrengen. In die nog natte specie kan de afwerklaag worden gestreken die meestal bestaat uit terrazzo. Het grootste probleem is het vinden van de juiste soort korrel en vooral de kleur. Het is daarom belangrijk om zo veel mogelijk gebruik te maken van het afkomende materiaal. Die korrels kunnen gemengd worden met nieuw materiaal (zie ook RDMZ info Restauratie en Beheer nr. 23 Herstel en onderhoud van terrazzvloeren).

Hout

Houten graftekens zijn de meest kwetsbare graftekens. Gedeeltelijk ingerotte graftekens kunnen behouden blijven door ze aan te scherven met geconserveerd hout. Wanneer het grafteken geschilderd behoort te zijn, is schilderen natuurlijk een goede conserverende behandeling. De overgang naar de grond blijft het kwetsbaarst. Wanneer aanscherven niet mogelijk of wenselijk is, kunnen aan de achterzijde twee roestvaste staafjes bevestigd worden die de overgang naar de grond duurzamer maken. In heel uitzonderlijke gevallen kan het hout met kunsthars in vacuüm methode worden geïmpregneerd. Dat kan echter weer problemen oproepen wanneer het hout teerresten bevat die in een vacuümtank explosief kunnen werken. Een vooronderzoekje is altijd nodig. Ook uit deze problematiek blijkt weer dat standaardoplossingen bij conservering van historische graftekens niet bestaan. Elk object vergt een eigen benadering en aanpak.

Brons, koper, zink, porselein, glas en email

Brons en koper Brons en koper worden gewoonlijk beschermd door een groen- of bruin-kleurig oxidelaagje. Deze laag wordt ook wel patinalaag genoemd. Afhankelijk van de samenstelling van het patina kan het enige bescherming bieden. Een gifgroenkleurig patina kan een indicatie zijn voor een mogelijke aantasting van het brons of het koper. Soms wordt ook de tekening van het beeld, bijvoorbeeld van een buste, wat verstoord door deze aantasting. Het aanbrengen van enige retouches kan dan een verbetering van de tekening geven. Van brons en koper afkomende corrosieproducten kunnen samen met het hemelwater de omgeving verontreinigen. Tegen deze verontreiniging is niet zo veel te doen, opnieuw patineren van het brons of koper kan voor de korte termijn soms een oplossing zijn. Het aanbrengen van een waslaag kan enige bescherming bieden. Een activiteit die jaarlijks herhaald moet worden.

Zink Op zink ontstaat een beschermend grijswit oxidelaagje. Zinken graftrommels worden echter nogal eens gedragen door een ijzeren frame. Deze combinatie van metalen leidt tot oplossing van het zink. Door het zink van het ijzer te isoleren, kan deze aantasting voorkomen worden of op zijn minst worden vertraagd. Door kunststof tussen het zink en ijzer te plaatsen, kan de contactcorrosie niet plaatsvinden. Het ijzer schilderen en regelmatig onderhouden is natuurlijk het eerste uitgangspunt. Het monteren van een nieuwe, geschilderde binnentrommel kan ook het verval vertragen. Het verweerde karakter van het oude zink blijft dan aan de buitenzijde zichtbaar. De aanwezigheid van ventilatiegaatjes in de trommel is zeer belangrijk om condensvorming te beperken; door condens wordt het zink aangetast. De gaatjes moeten het condenswater kunnen afvoeren; ze moeten dan wel op het laagste punt aangebracht zijn. Optimale ventilatie ontstaat wanneer ook op het hoogste punt in de graftrommel ventilatiegaatjes aanwezig zijn. Het deksel van glas is soms gebroken. Glas kan worden gelijmd of vervangen door gelijksoortig glas.

Porselein, glas en email Zwartglazen tekstborden, die vaak voorzien zijn van een vergulde belettering, emailportretten en porseleinen onderdelen op en aan graftekens kunnen zeer lang mee gaan. De meeste schade ontstaat doordat de bevestigingsmiddelen gaan roesten. Ze zetten daarbij uit waardoor het glas of porselein breekt en het email afspringt. Deze schade kan voorkomen worden wanneer roestende bevestigingsmiddelen tijdig door roestvaste worden vervangen. Glas en porselein kan worden gelijmd, email kan bijgetipt worden met emailverf of tweecomponenten email dat in kwaliteit het echte email evenaart. Werk voor specialisten. Om porseleinen crucifixe en engeltjes minder kwetsbaar te maken, zijn de holle delen soms gevuld met specie. Als deze vulling nat wordt, kan zij in de winter bevroren waardoor uitzetting en vervolgens breuk ontstaat. Ook in porseleinen onderdelen behoren daarom kleine afvoergaatjes voor water aanwezig te zijn.

ZIJN WERKZAAMHEDEN AAN DE INSTANDHOUDING VAN BESCHERMDE GRAFTEKENS SUBSIDIEBEL?

Klein onderhoudswerk, zoals schilderwerk van metalen onderdelen en reparatie van voegwerk is in het kader van het Brom (Besluit rijkssubsidiëring onderhoud monumenten) subsidiabel voor expliciet genoemde en beschreven complexonderdelen van beschermde monumenten.

Het conserveren en repareren van graftekens is in beginsel in het kader van het Brm 1997 (Besluit rijkssubsidiëring restauratie monumenten) subsidiabel voor graftekens welke expliciet genoemd en beschreven zijn in het register van beschermde monumenten.

Gebroken porseleinen corpus op een liggend kruis

Ingangsbek tot een begraafplaats; bekleugels met steunwielen op de uiteinden. De hulpconstructie in de vorm van extra koppelregels en schoren is niet nodig als de steunwielen in contact blijven met de rolbanen in de bestrating. Verzakkingen kunnen dat contact hebben verbroken. Een voorwaarde voor goed functioneren is een goede en vorstvrij aangelegde fundering van deze rolbanen. Bij herstel is het bovendien belangrijk rekening te houden met de wieldruk van het huidige verkeer.

VALT HET HERSTEL VAN EEN BESCHERMD GRAFTEKEN ONDER DE WERKING VAN DE MONUMENTENWET 1988?

Herstel van een beschermd grafteken valt onder deze wet, aangezien altijd wel sprake is van een wijziging aan het grafteken. Door de procedure te doorlopen komt tevens de bij de RDMZ aanwezige expertise in beeld waarmee instandhouding op grond van deskundig advies kan plaatsvinden.

AANBEVOLEN LITERATUUR

Atema, Y. en L. Bok, *Begraafplaatsen als cultuurbezit*, RDMZ/Terebinth/LOB, Sdu Uitgevers, Den Haag 2003
Spiegel Historiae, XVI nr. 11, november 1981, 589-599, 'Gietijzeren graftekens in Nederland', drs. M.L. Stokroos
Restauratievademecum RDMZ, Zeist/Sdu Uitgevers, Den Haag, IJzer 01, afl. 1, drs. ing. D.J. de Vries en IJzerconstructie 01, afl. 31, M.W.J. van Rooden en ir. P.K. van der Schuit Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg Amsterdam, 'Gietijzer in Nederland', 'Terra cotta in Nederland', 'Koper in Nederland' en 'Zink in Nederland', drs. M.L. Stokroos
Stichting Teleac, Utrecht, 1994, 'Begraven & Begraafplaatsen, monumenten van ons bestaan' RDMZ info restauratie en beheer: nr. 2 Herstel van voegwerk; nr. 4 Oorzaken van schade aan baksteenmetselwerk en herstel 1; nr. 5 Oorzaken van schade aan baksteenmetselwerk en herstel 2; nr. 8 Vocht en zouten in metselwerk; nr. 16 Algen, korstmossen en mossen op monumenten; nr. 17 Het reinigen van gevels; nr. 18 Instandhouding en herstel van natuurstenen graftekens; nr. 23 Herstel en onderhoud van terrazzovloeren; nr. 32 Instandhouding van smeedijzer in het exterieur

Gietijzeren grafmonument op een hardstenen onderbouw

NUTTIGE ADRESSEN

Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB)

secretariaat: Nassauweg 200
3314 JR Dordrecht
tel. 078 · 61 33 411
fax 078 · 61 40 959
e-mail: LOB@begraafplaats.nl

De Terebinth, Vereniging voor funeraire cultuur

Molenweg 2
3911 SH Rhenen
tel. 0317 · 61 60 72
www.gedenkboek.nl/terebinth
e-mail: terebinth@begraafplaats.org

Commissie Kerkelijke Gebouwen van het Interkerkelijke Contact in Overheidszaken (CIO-K)

secretaris: de heer J. Broekhuizen
Postbus 8370, 3503 RJ Utrecht
tel. 030 · 88 01 440

Nederlands-Israëlitisch kerkgenootschap

Postbus 7967, 1008 AD Amsterdam
tel. 020 · 30 18 484
fax 020 · 30 18 485
www.nik.nl

RDMZ info Restauratie en beheer nr. 19 meegezonden met RDMZ nieuwsbrief 4, juli 2000, gewijzigde herdruk september 2003
redactie Matth van Rooden, Margo van der Sluys, Michiel van Hunen, Ries van Hemert en Els Reijn. De informatie is totstandgekomen vanuit de werkgroep 'Instandhouding en conservering van historische graftekens' met als leden: Thomas van Straalen, Gerard Overeem, Ypie Attema, Marja Hofmeijer-van Ham (rapporteur), Matth van Rooden (voorzitter)
tekst Marja Hofmeijer-van Ham, Matth van Rooden en Michiel van Hunen
foto's Marja Hofmeijer-van Ham, Michiel van Hunen en RDMZ
tekeningen Matth van Rooden vormgeving B@seline, Utrecht druk VanSoest, Amsterdam
Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1566-7057

RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Broederplein 41 · 3703 CD Zeist
Postbus 1001 · 3700 BA Zeist

☎ | 030 · 69 83 211
☎ | 030 · 69 83 456 InfoDesk
☎ | 030 · 69 16 189
🌐 | www.monumentenzorg.nl
🌐 | www.monumenten.nl
@ | info@monumentenzorg.nl